

Mühazirə №9

Mühazirə: Feil. Feilin quruluşca növləri

Plan:

9.1. Feil bir nitq hissəsi kimi;

9.2. Feilin quruluşca növləri: sadə feillər;

9.3. Düzəltmə feillər;

9.4. Mürəkkəb feillər.

9.1. Feil bir nitq hissəsi kimi

Əşyanın hərəkətini bildirən sözlərə *feil* deyilir.

Feil ərəb sözü olub, iş, hərəkət, əməl deməkdir və şəxsin, əşyanın işini, hərəkətini, hal-vəziyyətini bildirən söz qrupudur. Zəngin kateqoriyalar sisteminə malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Şəxslə və şəxssiz formalarda ünsiyyətə xidmət edir. Təsirli və təsirsiz olur. Növ şəkilçiləri qəbul edərək subyektlə obyekt arasında əlaqə və münasibətləri üzə çıxarır. Müxtəlif təsrif formaları var; zamana, şəkil əlamətlərinə və şəxsə görə dəyişir. Zəngin sözdüzəldici imkanlarına malikdir.

Feillər zəngin lüğəvi məna xüsusiyyətlərinə malikdir və lüğəvi mənasına görə aşağıdakı qruplara bölünür:

İş feilləri şəxsin, əşyanın işini, məşğuliyyətini bildirir. İş feillərinə nümunə aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *sökmək, tikmək, qazmaq, uçurmaq, əkmək, yığmaq, boğmaq* və s.

Hərəkət feilləri insanın və başqa canlı və cansız varlıqların hərəkətini bildirən sözlərdir: *getmək, yüyürmək, uçmaq, qaçmaq, yollanmaq* və s.

Nitq feilləri insanın nitq fəaliyyətini, başqa canlı və cansız varlıqların nitqləndirilməsi ilə bağlı işlənən sözlərdən ibarətdir: *danışmaq, demək, söyləmək, dillənmək, çağırmaq* və s.

Təfəkkür feilləri insanın ağıl, düşüncə, təfəkkür tərzilə bağlı işlənən lüğəvi vahidlərdir: *düşünmək, anlamaq, xatırlamaq, təsəvvür etmək, arzulamaq* və s.

Görmə feilləri görmə prosesi ilə bağlı sözlərdən ibarətdir: *baxmaq, görmək, zilləmək, göz qoymaq, seyr etmək* və s.

Eşitmə feilləri eşitmə prosesi ilə bağlı olub, eşitmə orqanları ilə qəbul edilən məfhumları bildirən feillərdir: *eşitmək, dinləmək* və s.

Hal-vəziyyət feilləri şəxsin,əşyanın hal vəziyyətini bildirən feillərdir:*qıvrılmaq, ağarmaq,qızarmaq,saralmaq* və s.

Feillər dildə iki işlək formada çıxış edir: *Şəxslı formada;şəxssız formada.*

Şəxslı feillər dedikdə feillərin zaman,şəkil,şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi , müxtəlif şəkillərə düşməsi,təsrifi nəzərdə tutulur.

Şəxssız feillər məsdər,feili sifət və feli bağlamadan ibarətdir.

Feil nitq hissələri içərisindən morfoloji cəhətdən ən zəngindir.Bu zənginlik onun kateqoriyalar sistemi ilə bağlıdır.

Feilin aşağıdakı qrammatik kateqoriyaları var:

Təsir,növ,inkarlıq,tərz,zaman,şəkil,şəxs və *şəxs kateqoriyaları.*

9.2.Feilin quruluşca növləri:sadə feillər

Sadə,yəni əslı feillərdə müasir dil baxımından ikinci bir morfem (sözdüzəldici şəkilçi və ya söz kökü) ayırmaq mümkün olmur.Məs.:Çalış,ək,biç,aparsın bəy,evin qalsın dəyirman tək,Ayılma,haqqını qanma,xəbərdar olma insan tək (S)-misralarında *çalış, ək, biç,aparsın,qalsın,ayılma,qanma* sözləri sadə feillərdir.*Çalış(maq),apar(maq), ayıl(maq)* sözlərini kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyildir.

Olmaq,etmək,eləmək feilləri az hallarda sadə müstəqil feil kimi işlənir.*Ol* sözü əsasən iki halda – yaşamaq mənasında və ya bir şeyin mövcud olmasını bildirdiyi halda,müstəqil feil kimi işlənir.Məsələn:Onlar yaxınlıqdakı meşənin ətəyində *olurdular.* Varlı,yoxsul,güclü,gücsüz *olmayacaqdır.*(C.C)

Et,elə feilləri təsirlik halda müstəqil obyekt tələb etdikdə müstəqil sadə feil kimi işlənir.Məs.:Bu işi kim *etdi,niyə etdi?*

Olmaq,etmək,eləmək feilləri digər hallarda yarım-müstəqil vəziyyətdə mürəkkəb feil əmələ gətirir:*dərd eləmək,səhv eləmək,söhbət eləmək* və s.

Əksər feillər həm həqiqi,həm də məcazi mənada işlənir.Həqiqi mənada işləndikdə müstəqil sadə feil kimi çıxış edir.Məsələn:Maşın *getdi.*O,maşından *düşdü.*Əsgər bir an *fikrə getdi.*O,tezliklə *hörmətdən düşdü-* ilk birinci və ikinci cümlələrdə *getdi,düşdü* feilləri sadə,son üçüncü və dördüncü cümlədə isə mürəkkəbdir.

9.3.Düzəltmə feillər

Düzəltmə feillər sözdüzəldici şəkilçilərin müxtəlif nitq hissələrinə artırılması ilə əmələ gəlir. Hal və hərəkət məzmunlu yeni sözlərin yaranması üçün sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə edilir.

Düzəltmə feillər adlardan – isim, sifət, say və təqlidi sözlərdən, bəzi əvəzlik və zərflərdən yaranır. Bununla yanaşı, feillərdən feil düzəldən bir sıra şəkilçilər də var.

Feil düzəldən şəkilçilər adətən iki qrupa bölünür: 1. Adlardan feil düzəldən şəkilçilər; 2. Feillərdən feil düzəldən şəkilçilər.

Adlardan feil düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-lan, -lən şəkilçisi ilə isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, nida və təqlidi sözlərdən düzələn sözlərin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz olur.

İsimlərdən: *işləmək, tumurcuqlamaq, belləmək, dişləmək, çəpərləmək* və s.

Sifətlərdən: *qaralamaq, təzələmək, qaralamaq, zəifləmək, hamarlamaq* və s.

Saylardan: *üçləmək, beşləmək, cütləmək* və s.

Zərflərdən: *irəliləmək, geriləmək*.

Təqlidi sözlərdən: *partlamaq, üfləmək, ulamaq*.

Nidalardan: *ufuldamaq*.

Vokativ sözlərdən: *düdülmək, dəhdələmək*.

-lan, -lən şəkilçisi isim və sifətlərdən əşyanın müəyyən vəziyyət kəsb etdiyini bildirən feillər düzəldir. Məs.:

İsimlərdən: *alovlanmaq, dillənmək, ağullanmaq, sürətlənmək, qəzəblənmək* və s.

Sifətlərdən: *xəstələnmək, avaralanmaq, genişlənmək* və s.

-laş, -ləş şəkilçisi isim, sifət, say və zərflərdən feil düzəldir.

İsimlərdən: *dərdləşmək, sözləşmək, insanlaşmaq, avtomatlaşmaq, vidalaşmaq, sözləşmək* və s.

Sifətlərdən: *yaxşılaşmaq, fəallaşmaq, durğunlaşmaq, arxayınlaşmaq, iriləşmək* və s.

Saylardan: *birləşmək, çoxlaşmaq*.

Zərflərdən: *tezləşmək*.

-al,-əl,-l şəkilçisi əksər sifətlərdən,bəzən də isim və saylardan əşyanın müəyyən əlamət,kefiyyət,kəmiyyət kəsb etmiş olduğunu göstərən feillər düzəldir.

Sifətlərdən:*gicəlmək,dikəlmək,düzəlmək,genəlmək,sağalmaq,kökəlmək* və s.

Saylardan:*azalmaq,çoxalmaq* və s.

İsmlərdən:*yönəlmək*.

-ar,-ər şəkilçisi isim və sifətlərdən feil düzəldir.

İsmlərdən:*otarmaq,suvarmaq,közərmək* və s.

Sifətlərdən:*ağarmaq,bozarmaq,yaşarmaq* və s.

-a,-ə şəkilçisi ilə isim və sifətlərdən düzələn feillər obyektə dəyişiklik yaradan hərəkəti bildirir.

İsmlərdən:*ələmək,qanamaq,sanamaq,diləmək,yaşamaq* və s.

Sifətlərdən:*boşamaq*.

-ı,-i,-u,-ü şəkilçisi sifətlərdən və feillərdən feil düzəldir.

Sifətlərdən:*acımaq,turşumaq,bərkimək,təngimək,yavaşmaq* və s.

İsmlərdən:*dadımaq,yerimək,iyimək* və s.

-ılda,-ıldə,-ulda,-üldə şəkilçisi ilə təqlidi sözlərdən və nidalardan feil düzəlir.

Təqlidi sözlərdən:*şaqıldamaq,cingildəmək,taqqıldamaq,zingildəmək* və s.

Nidalardan:*ufuldamaq,vayıldamaq*.

-sa,-sə,-s şəkilçisi:*susamaq,qəribsəmək,tamahsımaq* və s.

-sın,-sin şəkilçisi:*diksindəmək,tamsındamaq* və s.

-an,-ən şəkilçisi isim və təqlidi sözlərdən feil düzəldir:*dadanmaq,gücənmək,hıqqanmaq,hoppanmaq* və s.

-xa,-xala,-ğə,-ğəla əkilçisi:*çalxamaq-çalxalamaq,ovxamaq-ovxalamaq,yayxamaq-yayxalamaq* və s.

Feillərdən feildüzəldən şəkilçiləri məqsəd və vəzifələrinə görə üç qrupa ayırmaq olar:

1.Məlum növə aid feil düzəldənlər şəkilçilərdir ki,təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəldir:

-it, -it, -ut, -üt şəkilçisi: *qorxutmaq, hürkütmək* və s.

-ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi: *qaçıрмаq, uçurmaq, kökürmək* və s.

-ar, -ər şəkilçisi: *qoparmaq, çıxarmaq* və s.

-dar, -dər şəkilçisi: *qondarmaq, döndərmək* və s.

-ız, -iz, -uz, -üz şəkilçisi: *qalxızmaq, qorxuzmaq* və s.

2. Həm məlum, həm də digər növlərə aid feil düzəldən şəkilçilərdir ki, təsirsiz feillərə artırıqda məlum növ, təsirli feillərə artırıqda isə əsasən, icbar növ feillər düzəldir :

-t şəkilçisi: *qocaltmaq, ucaltmaq, çoxaltmaq* və s.

-dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi: *yandırmaq, yazdırmaq, güldürmək, öldürmək* və s.

3. Digər növlərə aid feil düzəldənlər:

-il, -il, -ul, -ül şəkilçisi: *yazılmaq, döyülmək, sərilmək* və s.

-in, -in, -un, -ün şəkilçisi: *bilinmək, alınmaq, görünmək* və s.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi: *görüşmək, vuruşmaq, bölüşmək, tutuşmaq* və s.

Adlardan və feillərdən feil düzəldən şəkilçilər azdır və qeyri-məhsuldardır.

-ix, -ik, -ux, -ük şəkilçisi: *yoluxmaq, darıxmaq, gecikmək, duruxmaq, sınixmaq* və s.

-ırğa, -irgə şəkilçisi: *yadırğamaq, əsirgəmək*.

-na, -nə şəkilçisi: *kişnəmək, qısnamaq*.

-imsə, -ümsə şəkilçisi: *mənimsəmək, gülümsəmək*.

-aş şəkilçisi: *yanaş, tutaş*.

9.4. Mürəkkəb feillər

Mürəkkəb feillər müxtəlif sözlərin məna və qrammatik cəhətdən birləşərək bir məna ifadə etməsi nəticəsində düzəlir, feillərin feillərlə və müxtəlif nitq hissələrinin feillərlə birləşməsi yolu ilə yaranır.

Aşağıdakı hallarda mürəkkəb feillər yaranır:

1. Yaxın mənalı, sinonim və ya antonim feillərin birləşməsi ilə. Belə mürəkkəb feillərin birinci tərəfi feili bağlama şəklində olub, bəzilərinin tərəfləri tammənalı, bəzilərinin tərəflərindən biri yarımüstəqil olur. Məsələn: *çalışıb-vuruşmaq, əsib-coşmaq, qışqırıb-bağırmaq, axıb-gəlmək, donub-qalmaq* və s.

2.*Bilmək* feili *-a,-ə* şəkilçilibir feillə birləşərək mürəkkəb feillər yaranır:*yaza bilmək, oxuya bilmək, qaça bilmək* və s.

3.*Olmaq* feili *–miş,-an,-acaq,-malı,-ası* şəkilçili feili sifətlərlə birləşərək analitik üsula mürəkkəb feillər yaranır:*yazmış olmaq,yazan olmaq,yazası olaq* və s.

4.*Ol,et,elə* feilləri adlarla birlikdə yarımüstəqil,köməkçi feil kimi işlənərək mürəkkəb feil yaradır:*sirdaş olmaq,qohum olmaq,zəng eləmək,alt-üst eləmək,söhbət etmək,güman etmək* və s.

Ədəbiyyat

1.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya.Bakı,2014

2.M.Hüseynzadə.Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya).III hissə.Bakı,2007

3.Y.Seyidov.Seçilmiş əsərləri.IX cild.Bakı,2010